

Розділ 3
**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО.
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО**

УДК 347.51

С. В. Галкевич

**ВИНА ЯК КАТЕГОРІЯ
ЦИВІЛЬНОГО ДЕЛІКТНОГО ПРАВА**

Проаналізовано категорії вини як умови цивільної деліктної відповідальності. Розглянуто трактування поняття вини крізь призму різних теорій і концепцій. Аргументовано, що вина – умова цивільної деліктної відповідальності, яка ґрунтується на загальноправових принципах гуманізму, індивідуалізації покарання, презумпції невинуватості тощо.

На основі аналізу положень чинного законодавства України, матеріалів судової практики та наукових доробок вітчизняних і зарубіжних учених встановлено головні підходи до визначення вини. Під час дослідження використовувались і загальнонаукові методи аналізу та синтезу, і порівняльно-правовий та діалектичний методи, що дало змогу визначити вину як одну з умов цивільної відповідальності.

Ключові слова: *вина, цивільна відповідальність, умови цивільної відповідальності, делікт, зобов'язання з відшкодування шкоди.*

Постановка проблеми. Утвердження в Україні верховенства права передбачає нерозривну взаємодію його із загальновищими правовими принципами такими, як гуманізм, індивідуалізація покарання, презумпція невинуватості, відповідальності лише за наявності вини.

Вина – основа юридичної відповідальності, але, незважаючи на це, в юридичній доктрині немає однозначності під час визначення цього поняття. Характеристика вини як психічного ставлення особи до вчиненого діяння одностороння, тому виникла потреба у пошуку інших підходів до визначення поняття вини. Інтегративний підхід з аналізом «теорії вини з виключенням», «теорії винного начала», «теорії вини та об'єктивного ризику», «теорії причинного зв'язку» став одним із них. Саме він дав змогу охарактеризувати категорію вини як важливу ланку в системі взаємодій особи та соціуму, визначити роль закріплених у нормах права цінностей суспільства, яким людина повинна коритися.

Серед витоків прагнення вивчити категорію вини з погляду її ролі в механізмі суспільного регулювання переважає наукова спадщина представників кримінального права. Водночас у науці цивільного права основними причинами відсутності дискусій стосовно єдиного підходу до розуміння вини є: по-перше, можливість застосування безвинної відповідальності особи; а, по-друге, визнання вини лише як факультативного (додаткового) елемента договірної відповідальності, допоміжним правовим засобом узгодження законних інтересів кредитора і боржника шляхом розподілу між ними ризику порушення договору.

Стан дослідження. Вина є складним і багатоаспектним явищем. Проблему вини загалом можна визначити як проблему філософську, психологічну, соціологічну й етико-правову. Її зміст і суть протягом тривалого часу були предметом дискусій багатьох учених. Серед правників-цивілістів, які зробили вагомий внесок у дослідження проблеми вини, можна виокремити: М. Агаркова, Б. Антимонова, Ю. Басіна, Г. Белякову, Д. Боброву, С. Братуся, В. Варкалло, О. Дмитрієву, О. Іоффе, І. Канзафарову, О. Красавчикова, О. Лейста, М. Малєїна, Г. Матвєєва, О. Отрадноу, В. Серебровського, Й. Покровського, Б. Пугинського, І. Самощенко, А. Собчака, В. Смірнова, В. Тархова, Н. Терещенко, К. Флейшиц, Р. Халфіну, К. Цвайгерта, Г. Шершеневича, К. Яічкова, І. Яновицьку, К. Ярошенко.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теоретичних напрацювань та аналізу чинного цивільного законодавства визначити вину як обов'язкову умову цивільної відповідальності.

Виклад основних положень. Цивільний кодекс України як і його попередник – Цивільний кодекс УРСР 1964 р. прямо не розкриває поняття вини. Це призводить до постійних дискусій та суперечностей і стосовно питання розуміння поняття вини, і щодо того, чи можна вважати вину обов'язковою умовою цивільно-правової відповідальності.

Є різні теорії визначення умов цивільно-правової відповідальності, нині найпоширенішою з них є «теорія вини з виключенням», за якою відповідальність за заподіяння шкоди настає за вину, а в окремих випадках, передбачених законом, – незалежно від вини або навіть без вини (М. Агарков, А. Белякова, Б. Антимонов та ін.). У цих випадках відповідальність встановлена з метою стимулювання «підвищеної пильності».

Серед українських учених цю теорію підтримала Д. Боброва, яка вважала, що існування відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки в сучасних умовах науково-технічного прогресу,

ускладнення всіх сторін життя суспільства – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості [1].

На протипагу «теорії вини з виключенням» є теорія «винного начала», прихильники якої вважають, що без вини немає і відповідальності. Опоненти цієї теорії одним із її недоліків вважають те, що ця теорія запозичена з кримінального права, яке за своїми методами, завданнями та функціями відрізняється від цивільного права. Також одним з їх основних доводів є те, що загальною метою цивільної відповідальності є відновлення порушеного права на основі принципу відповідності розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків.

Думку про те, що відповідальність не можлива без вини, поділяв Г. Матвеев, який у своїх дослідженнях висунув концепцію – теорію вини та спеціальних юридичних фактів (теорія «вини та закону»). На його думку, відповідальність виникає завжди як результат правопорушення – протиправного винного заподіяння шкоди. Щодо інших перелічених у законі відносин стосовно відшкодування шкоди, які законодавець визначає як відповідальність, правильніше було б мовити не про відповідальність, а про обов'язок відшкодувати шкоду чи сплатити штраф [2].

Схожої позиції дотримувалися прихильники теорії вини й об'єктивного ризику О. Красавчиков, М. Малєін та О. Лейст, які вважали, що відносини з відшкодування шкоди, заподіяної в результаті випадкових, невинних дій правопорушника, хоч за своєю зовнішньою формою і нагадують відносини відповідальності, проте унеможливають кваліфікації їх як відповідальності. У разі покладення обов'язку відшкодувати збитки без вини законодавець, наголошують вони, використовує лише «модель відповідальності». І немає жодних підстав та необхідності наповнювати цю модель чужим їй змістом і включати до поняття відповідальності. Для обґрунтування покладення на правопорушника обов'язку відшкодувати невинно заподіяну шкоду у випадках, зазначених у законі, ці автори використовують поняття ризику [3].

Нині вітчизняні та зарубіжні правознавці переважно застосовують класифікацію умов деліктної відповідальності, за якою умови відповідальності поділяються на: 1) умови відповідальності генерального делікту (загальні умови); 2) умови відповідальності спеціального делікту (спеціальні умови).

Ця думка сформована з огляду на положення ст. 1166 Цивільного кодексу України. Згідно з вказаним поділом, «генеральним деліктом» є заподіяння шкоди, за якого наявні всі загальні умови деліктної відповідальності, «спеціальні делікти» – це делікти, в яких немає

певної умови деліктної відповідальності, відповідальність за такі делікти настає тільки у визначених законом випадках [4].

Але у разі, якщо з конструкції складу правопорушення вилучити вину або іншу умову деліктної відповідальності, то руйнується зміст і призначення цивільної відповідальності, й треба мовити про правове явище, яке має іншу правову природу.

Можна погодитись, що у виключних випадках законодавством потрібно врегулювати відшкодування майнової шкоди за відсутності певної умови цивільно-правової відповідальності, однак тоді йтиметься не про відповідальність, а про зобов'язання, визначені цивільним законодавством.

У Цивільному кодексі України закріплено низку зобов'язань із відшкодування шкоди, виникнення яких не вимагає наявності вини у разі заподіяння шкоди.

Констатуючи зазначене, доцільно виокремити деліктні зобов'язання, які є частиною зобов'язань із відшкодування шкоди, адже, крім деліктних, зобов'язання з відшкодування шкоди охоплюють: відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності; відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист; відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою; відшкодування шкоди, завданої недієздатною фізичною особою; відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; відшкодування шкоди, завданої правомірними діями; відшкодування шкоди, завданої об'єктом підвищеної безпеки; відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товару, робіт (послуг).

Шкода, завдана особі у зв'язку із учиненням дій, які спрямовані на усунення безпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за цих умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Своєю чергою, особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла.

Зі змісту ст. 1171 Цивільного кодексу України очевидно, що заподіювач шкоди діє не у власних інтересах, а в інтересах третіх осіб. Небезпека правам третіх осіб може бути створена природними явищами, будь-якими діями чи бездіяльністю людей, технічними факторами та поведінкою тварин. Цю статтю застосовують тоді, коли заподіяння шкоди відбувається саме в момент реальної безпеки, і тільки в тому випадку, якщо цю небезпеку за цих умов не можна було усунути іншими засобами.

На відміну від ст. 39 Кримінального кодексу України, ст. 1171 ЦК України не вимагає, щоб завдана шкода за розміром не перевищувала шкоду відвернену. Тобто для цивільно-правового регулювання важливе досягнення результату – усунення небезпеки.

Відповідно до ст. 1169, шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується. Однак у ч. 2 цієї ж статті зазначено, що, якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію.

Ця норма є доволі суперечливою, адже складно визначити, чи спосіб захисту повною мірою відповідає закону, а тим паче моральним засадам суспільства. І хоч для визначення поняття необхідна оборона й її меж, можна звернутися до кримінального та адміністративного законодавства, межі, за якими оборона стає перевищеною, завжди визначаються судом залежно від конкретних обставин і характеру посягань.

Завдання шкоди у стані крайньої необхідності потрібно відрізнити від завдання шкоди у стані необхідної оборони для досягнення мети цивільно-правового захисту, оскільки, незважаючи на правомірність цих дій, у першому випадку завдання шкоди завжди спричиняє обов'язок з її відшкодування.

У ст. 1173 Цивільного кодексу України в разі завдання шкоди органом державної влади або органом місцевого самоврядування, закріплюється обов'язок відшкодування шкоди незалежно від вини органів у прийнятті незаконних рішень.

У літературі здійснювалися спроби обґрунтування залучення держави до відповідальності незалежно від вини. Одним із цих обґрунтувань є позиція Брюно: «Якщо принцип ризику є підставою відповідальності власника автомобіля тільки тому, що у нього в руках інструмент, небезпечний сам по собі, то за тим же принципом ризику повинні відповідати органи влади тільки тому, що вони носії влади, яка надзвичайно небезпечна для громадян сама по собі». Схожий погляд було висловлено і С. Цветковим, який обґрунтовував її з позиції необхідності забезпечення надійної, юридично та практично гарантованої державою захисту приватного інтересу [5].

Недоліком цієї теорії є те, що держава – це не просто владні органи, а інструмент задоволення інтересів народу, і в цьому випадку тягар відповідальності лягає не на винного посадовця, а на населення.

Під час вирішення питання вини не можна забувати про баланс приватних і публічних інтересів. За коштами державного бюджету стоять платники податків і одержувачі бюджетних коштів, які не повинні невинувато обмежуватись у правах. Спрямованість на задоволення приватних інтересів не повинна призводити до фінансової нестабільності держави. Відшкодування шкоди, заподіяної невинним суб'єктом, у цьому випадку було б необґрунтованим і невинуватим [6].

Окрім того, вина – це та категорія, яка характерна фізичним особам, тобто тут може йтися лише про вину службових осіб цих органів, і взагалі складно уявити прийняття незаконних рішень без наявності вини.

За загальним правилом, шкоду, завдану малолітньою особою, відшкодовують батьки (усиновлювачі) або опікуни, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою.

У разі, якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади й особа зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини.

У літературі поширеною є думка, за якою умовою відповідальності батьків, опікунів і виховних закладів є їхня особиста винна поведінка. Однак цей погляд є доволі спірним, адже малолітня дитина може заподіяти шкоди випадково, і незалежно від того, добре чи погано виховували її батьки.

І хоча Цивільний кодекс України передбачає, що батьки зобов'язані відшкодувати шкоду тоді коли вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. На практиці спростувати презумпцію «вини батьків» практично неможливо, зазвичай батьки відшкодовуватимуть шкоду навіть за відсутності їхньої вини.

Відшкодування шкоди, завданої об'єктом підвищеної небезпеки. За загальним правилом, відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, несе власник або особа, яка на відповідній правовій підставі володіє джерелом підвищеної небезпеки.

Стосовно того, чи можна вважати відповідальністю відшкодування шкоди, завданої об'єктом підвищеної небезпеки, існує чимала кількість думок і теорій.

Наприклад, відповідно до теорії організаційно-технічної превенції прихильником, відповідальність без вини власника джерела

підвищеної небезпеки обґрунтовується тим, що вона має важливе превентивне значення, стимулює вдосконалення техніки безпеки для власників джерел підвищеної небезпеки, а в результаті зумовлює зменшення кількості випадків заподіяння шкоди.

Покладення такої відповідальності на власників підвищеної небезпеки стимулює постійне вдосконалення експлуатованих ними джерел підвищеної небезпеки, знижуючі рівень неконтрольованого людиною вияву шкідливих властивостей.

Нині набув популярності підхід про доцільність обґрунтування деліктних зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, концепцією «відповідальності за ризик», замість концепції «відповідальності без вини», за якою ризик розглядається як самостійна умова деліктної відповідальності поряд зі шкодою, причинним зв'язком і протиправністю.

Учені неодноразово застосовували категорію ризику для обґрунтування теорій відповідальності без вини. Ми підтримуємо позицію О. Дмитрієвої, яка пропонує не розглядати ризик як суб'єктивну умову відповідальності аналогічно вині, адже ризик не відображає ставлення зобов'язаної особи до своїх протиправних дій. Окрім того, закон, за загальним правилом, покладає відповідальність саме за вину, а не за ризик [7].

Можна погодитись тільки з тим, що вина і ризик безумовно є суб'єктивними категоріями, які характеризують психічне ставлення особи до своєї діяльності.

Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ 01.03.2013 р. було прийнято Постанову № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки». Відповідна постанова передбачає, що у випадку, коли особа під час керування транспортним засобом має посвідчення водія на право керування транспортним засобом відповідної категорії і реєстраційний документ на транспортний засіб, переданий їй власником або іншою особою, яка на законній підставі використовує такий транспортний засіб, то саме ця особа нестиме відповідальність за завдання шкоди. В цій же Постанові вказано, що не вважається особою, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, і не несе відповідальності за шкоду перед потерпілим особа, яка керує транспортним засобом у зв'язку з виконанням своїх трудових (службових) обов'язків на підставі трудового або цивільно-правового договору. Така особа, може бути притягнута до відповідальності роботодавцем лише в порядку регресу відповідно до ст. 1191 Цивільного кодексу України [8].

Також Постанова Вищого спеціалізованого суду України деталізує положення ч. 5 ст. 1187 ЦК України, відповідно до якої не може бути покладено обов'язок із відшкодування шкоди, якщо вона виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Постанова розкриває поняття умислу, під яким розуміється, зокрема, така протиправна поведінка потерпілого, за якої він не лише передбачає, але й бажає або свідомо допускає настання шкідливого результату (наприклад, суїцид) [8].

Проаналізувавши положення Постанови, можна дійти висновку, що хоч Цивільний кодекс України і відповідна постанова передбачають відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, за відсутності вини, однак зазвичай передбачають відповідальність саме заподіювача і в загальному порядку, і в порядку регресу.

Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товару, робіт (послуг), крім Цивільного кодексу України, передбачене спеціальними законодавчими актами: Законом України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» та «Про захист прав споживачів» [9; 10].

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», потерпілий повинен довести: 1) наявність шкоди; 2) наявність дефекту в продукції; 3) наявність причинно-наслідкового зв'язку між дефектом у продукції та шкодою [9].

Висновки. Чимало наукових досліджень цивілістів є присвячені проблемі вини як умови цивільної відповідальності, однак це питання вивчалось крізь призму різних теорій і концепцій, тому результати досліджень суттєво відрізняються. Зокрема можна поділити ці концепції на дві великі групи: за першою концепцією вина не визнається обов'язковою умовою цивільно-правової відповідальності й у наукових роботах обґрунтовувалась необхідність застосування відповідальності за відсутності вини (М. Агарков, А. Белякова, Б. Антимонов, Д. Боброва, О. Іоффе та ін.), відповідно до другої концепції за відсутності вини відповідальність неможлива, однак можливе застосування встановленого законом зобов'язання з відшкодування шкоди (Г. Матвеев, О. Красавчиков, М. Кулагін, М. Малєін та ін.).

Не всі зазначені в Цивільному кодексі України зобов'язання з відшкодування шкоди можна віднести до деліктних відповідальностей, адже у деяких із них немає вини як умови цивільної відповідальності. Якщо з конструкції складу правопорушення вилучити вину або іншу умову деліктної відповідальності, то руйнується зміст і призначення цивільної відповідальності.

Зважаючи на те, що у виняткових випадках законодавством потрібно врегулювати відшкодування майнової шкоди за відсутності певної умови цивільно-правової відповідальності для захисту слабшої сторони цивільно-правових відносин, доцільно мовити не про відповідальність, а про зобов'язання, визначені цивільним законодавством.

1. Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. – Кн. 2 / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 534.

2. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 7.

3. Малеин Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях / Н. С. Малеин; отв. ред. В. В. Лаптев. – М.: Наука, 1968. – 207 с.

4. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

5. Цветков С. Б. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный государственными органами, органами местного самоуправления, а также их должностными лицами: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук / С. Б. Цветков. – Волгоград, 1998. – С. 14–15.

6. Рипинский С. Ю. Имущественная ответственность государства за вред, причиняемый предпринимателям / С. Ю. Рипинский. – СПб., 2002. – С. 135.

7. Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве / О. В. Дмитриева. – Воронеж, 1997. – С. 46.

8. Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки // Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ: Постанова від 01.03.2013 № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13>

9. Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції: Закон України від 19.05.2011 № 3390-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 47. – Ст. 531.

10. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.

Галкевич С. В. Вина как категория гражданского деликтного права

Проанализирована категория вины как условие гражданской деликтной ответственности. Рассмотрено толкование понятия вины сквозь призму различных теорий и концепций. Обосновано авторское видение вины как условия гражданской деликтной ответственности, зиждимое на общеправовых принципах гуманизма, индивидуализации наказания, презумпции невиновности. На основании анализа положений действующего законодательства Украины,

материалов судебной практики и научных изысканий отечественных и зарубежных ученых установлены важнейшие подходы к определению вины. В ходе исследования использованы и общенаучные методы анализа и синтеза, и сравнительно-правовой и диалектический методы, что позволило определить вину как одно из условий гражданской ответственности.

Ключевые слова: вина, гражданская ответственность, условия гражданской ответственности, деликт, обязательства по возмещению вреда.

Halkevych S. V. Guilt as a category of civil tort law

We made an attempt to analyze the category of guilt as a terms of civil tort liability. The treatment of the concept of guilt under the prism of different theories and concepts was examined. It was grounded the author's vision of guilty as a term of civil tort liability, based on the general principles of humanism, individualization of punishment, presumption of innocence and others.

Based on analysis of the current legislation of Ukraine, case law and academic achievements of domestic and foreign scientists set basic approaches to determine fault. During the investigation we used both general scientific methods of analysis and synthesis, as well as comparative-legal and dialectical methods. This made it possible to distinguish the guilt as one of the conditions of civil liability.

The article also focuses on the dialectical interaction of the notions of «obligation of compensation paid» and «civil liability». We analyzed the obligation of compensation paid, provided for in civil law, and separated from them a group of tort liability, the necessary condition for the occurrence of which is the existence of guilt when causing damage.

Key words: *guilt, civil responsibility, terms of civil liability, tort, obligation of compensation paid.*

Стаття надійшла 25 жовтня 2017 р.

УДК 347.135.224(477)

М. С. Долинська

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано актуальні питання правового регулювання нотаріальної діяльності під час Другої світової війни. Розглянуто діяльність органів нотаріату на українських землях у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Охарактеризовано Постанову Ради Народних Комісарів УРСР від 3 грудня 1940 р. № 1615 «Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР». Констатовано, що перед початком Другої світової війни правове регулювання діяльності органів нотаріату Української СРР здійснювалося